

УДК 908:001.32(477.74)

Л. В. Іваннікова

ОДЕСЬКА КОМІСІЯ КРАЄЗНАВСТВА ПРИ ВУАН ЯК НАУКОВИЙ УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ОСЕРЕДОК

У статті висвітлено історію створення та наукову діяльність Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук, проаналізовано її внесок в етнографічні та фольклористичні дослідження Півдня України як науково-методичного осередку 20-х років ХХ ст. Авторка зосереджує увагу на зразках українського фольклору, опублікованих у «Віснику ОКК», які й досі залишаються цінними науковими фактами, адже характеризуються локальними особливостями, відсутніми в інших регіонах.

Ключові слова: історія української фольклористики, історіографія, фольклор Півдня України, регіонально-локальні дослідження фольклору, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН.

В статье раскрыта история создания и научная деятельность Одесской комиссии краеведения при Всеукраинской академии наук, анализируется ее вклад в этнографические и фольклористические исследования Юга Украины как научно-методического центра 20-х годов ХХ ст. Автор останавливает внимание на образцах украинского фольклора, опубликованных в «Вестнике ОКК», которые и по сей день остаются ценными научными фактами, поскольку характеризуются локальными особенностями, отсутствующими в других регионах.

Ключевые слова: история украинской фольклористики, историография, фольклор Юга Украины, регионально-локальные исследования фольклора, Одесская комиссия краеведения при ВУАН.

The article reveals the history of creation and the scientific activities of the Odessa committee of local history at the Ukrainian Academy of Sciences. It is analyze its contribution to the ethnographic and folklore studies of the South of Ukraine as a scientific and methodical center of the 1920-s. Author pays attention on Ukrainian folklore samples, which

were published in «Visnyk OKK» and up to this day remains as a valuable scientific facts, thanks to a contain of original local features characteristics absent in other regions.

Keywords: Ukrainian folklore history, historiography, folklore in Southern Ukraine, regional and local folklore studies, local history at Odessa Commission at VUAN.

Загалом українське культурно-наукове життя Одеси, порівняно з Харковом, Києвом, Львовом або й навіть Катеринославом, було не особливо бурхливим. Не сприяли йому і віддаленість від інших наукових центрів, і порівняно пізне (1865 р.) відкриття університету, і специфіка національного складу торгового портового міста тощо. Однак тут з 1839 року діяло славнозвісне Товариство історії і старожитностей, яким могло б пишатися будь-яке університетське місто, адже в його лоні були зосереджені видатні вчені. Тут працювали історики Аполлон Скальковський, Микола Мурзакевич, Олексій Маркевич та Олексій Андрієвський, етнограф і археолог Володимир Ястребов та інші – всі вони зробили значний внесок у фольклористичні дослідження Півдня України. Існували також бібліографічне та історико-філологічне товариства (останнє зосереджувало увагу на вивченні стародавніх писемних пам'яток).

Протягом 1917–1918 років, як свідчить академік Михайло Слабченко, відбулося певне відродження українського руху, зокрема, в плані народної освіти. У цей період виникало багато «Просвіт», була навіть спроба організувати в Одесі Українське наукове товариство, однак ця справа не увінчалася успіхом – воно припинило своє існування після трьох засідань.

Також нічого не вийшло з роботи народного університету, що його 1917 року пробував запровадити професор І. А. Лінниченко. Не вдалося українцям у той час сформувати кафедри української мови, літератури, етнографії, географії, історії при Новоросійському університеті [27, с. 181]. У 1920 році

університет реорганізовано в цілу низку інститутів, які за рік було закрито через голод в Одесі 1921 року, а вже з 1922 року відкрито Інститут народної освіти, при якому до 1924 року не було сформовано ніяких наукових товариств [27, с. 182]. Лише у 1926 році засновано Одеське наукове товариство при ВУАН¹ (голова – М. Гордієвський), яке мало п'ять секцій: історико-філологічну, соціально-економічну, педагогічну, природничо-математичну та медичну. В історико-філологічній секції працювали такі відомі вчені, як В. Лазуревський (голова), М. Слабченко, Т. Слабченко, Б. Варнеке, В. Герасименко, А. Музичко, М. Семенів, К. Копержинський, О. Сікиринський, Т. Сікиринський, Б. Юрківський та ін. На жаль, і це товариство припинило свою діяльність на початку 30-х років, встигнувши видати лише декілька томів своїх «Записок» (том 2 за 1929 рік виданий історико-філологічною секцією). Найвидатнішим доробком цього наукового осередку стала праця професора Костя Копержинського «Обжинки, обряди збору врожаю у слов'янських народів нової доби розвитку», опублікована в журналі «Первісне громадянство», №1 за 1926 рік.

Та, безперечно, найвагомішим центром українознавства в Одесі стала Одеська комісія краєзнавства при УАН, заснована 26 серпня 1923 року як філія УАН в Одесі. Головою комісії був відомий історик і археолог, професор Сергій Дложевський.

Як відомо, в 20-х роках ХХ ст. набув значного розвитку краєзнавчий рух на Україні, краєзнавство вважалося головним засобом залучення до наукової праці широких народних мас – учителів, студентів, навіть школярів. На цьому наголошував, приміром, Віктор Петров у статті «Місце фольклору в краєзнавстві» (1926). Зауважимо, що тенденція до вивчення в школі місцевих звичаїв, побуту існувала в середовищі вчителів ще раніше, в 70–80-х роках ХІХ ст. Тож не випадково в Києві при ВУАН 1922 року почала працювати комісія краєзнавства, яку очолив академік Андрій Лобода, створювалися місцеві крає-

знавчі осередки в Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові і Житомирі. Подібний осередок Академія наук доручила організувати С. Дложевському і в Одесі, на базі Інституту народної освіти (далі – ІНО), ректором якого на той час був видатний учений-фольклорист, професор Роман Волков. Він очолив етнографічно-лінгвістичну секцію, до складу якої ввійшли й інші професори ІНО. Комісія налічувала чотири секції, що представляли основні напрямки краєзнавчих досліджень: крім етнографічно-лінгвістичної (до 1925 року – етнографо-діалектологічної) – археологічна (голова – проф. С. Дложевський), соціально-історична (голова – проф. М. Слабченко) та секція природничих багатств (голова – проф. Г. Танфільєв).

Етнографічно-лінгвістична секція ставила перед собою завдання якнайповнішого вивчення Степової України з погляду фольклорно-етнографічного й діалектологічного, що включало збирання першоджерел з метою створення наукової бази для таких досліджень, у тому числі й пам'яток матеріальної культури, складання етнографічно-діалектологічної карти краю, впорядкування біографічного словника вчених, письменників, театральних діячів Одещини, Катеринославщини, Криму, Кубані, збирання матеріалів, що стосуються домашніх промислів та народного господарства Степової України, складання бібліографічного покажчика з українського фольклору, етнографії та діалектології, складання програм зі збору матеріалів з усіх зазначених галузей тощо.

До складу секції входив ряд українських учених, краєзнавців, як видатних (академіки АН СРСР А. І. Томсон, М. П. Алексеев, Б. М. Ляпунов, професори-лінгвісти А. В. Музичко, М. М. Семенів), так і менш відомих, але більш зацікавлених фольклором та етнографією, колишніх студентів Р. Волкова. Зокрема, тут працювали: В. І. Бойко (записував чумацькі народні пісні в с. Кашперівка на Білоцерківщині), Н. І. Букате-вич (досліджував чумацький промисел, фіксував чумацькі піс-

ні та оповіді колишніх чумаків, автор монографії «Чумацтво на Україні» (Одеса, 1928)), Є. М. Єгоров (збирав етнографічні матеріали й пісні в с. Великі Копані на Херсонщині), В. Я. Каковський (записував народні пісні на Київщині), С. І. Цветко (досліджував болгарське весілля й інші обряди та пісні в с. Тернівка Миколаївського повіту Одеської округи (нині – Миколаївської обл.)), Б. В. Юрківський (записував і досліджував купальські та весільні обряди й пісні в с. Дуфінка на Одещині (тепер – с. Нова Дофінівка Одеської обл.)), М. М. Виркау (простежував нові явища в побуті м. Одеси, а також характерні риси українського народного мелосу), О. В. Сікиринський (вивчав українське весілля, календарні звичаї, народні вірування, сучасний побут у с. Глибокояр Тираспільського повіту (нині – Одеської обл.)), В. Є. Черняхівський (досліджував гайдамацтво та гайдамацькі пісні) тощо. До складу археологічної секції входили, крім інших, такі українські вчені, як Д. І. Яворницький та В. І. Гошкевич, через них Комісія підтримувала зв'язок з подібними осередками в інших містах [7, с. 166–168].

Більшість зібраних матеріалів, а також звіти про роботу секцій, програми збору першоджерел та теоретичні узагальнення друкувались на сторінках «Вісника Одеської Комісії Краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук» (протягом 1924–1930 років вийшло п'ять книг у трьох випусках: 1924, кн. 1, 1925, кн. 2–3, 1930, кн. 4–5).

Закликаючи на його сторінках до наукової співпраці численних кореспондентів (там друкувалися і надіслані відповіді на програми, наприклад, учителя трудшколи с. Великі Копані Є. Єгорова), Одеська комісія, подібно до Етнографічної комісії ВУАН, ставила перед собою цілком нові завдання, порушувала ті проблеми, які не важко було вирішити в умовах всезагального зацікавлення краєзнавством, створення локальних осередків навіть в окремих селах і трудшколах, краєзнавчих гуртків тощо, коли реально налагодився зв'язок науки з життям наро-

ду саме за допомогою краєзнавства. Завдання полягало у всебічному вивченні села Степової України від найдавніших часів до сучасності, в дослідженні, поруч зі старим, і сучасного побуту, у розкритті динаміки і трансформації усної традиції під впливом соціальних змін початку ХХ ст. Увага зверталась на вивчення таких народних ремесел, як гончарство, килимарство, ткацтво, які на той час уже занепадали, так само, лише в спогадах старожилів залишилося чумацтво, яке до середини ХІХ ст. охоплювало всю Україну. Кінцевим результатом таких досліджень стало створення музею «Степова Україна», адже члени секцій, здійснюючи етнографічні описи та замальовки, збирали предмети матеріальної культури та народно-ужиткового мистецтва (експонати цього музею згодом стали надбанням Одеського історико-краєзнавчого музею).

Р. Волков не лише розробив ряд програм (наприклад, «План опису села», що передбачав комплексне монографічне дослідження села, яке включає географію, економіку, матеріальну та духовну культуру, усну історію, обрядовість), але й читав лекції з етнографії та фольклористики для членів секції, надавав їм методичні поради, вів семінари з українознавства. У тематику його лекцій входили проблеми стилістики народних казок, билин та дум, побут і матеріальна культура села, історія, географія, діалектологія тощо [7, с. 166–168].

Голова комісії, професор С. Дложевський, розглядав краєзнавство в контексті тогочасної науки: і як окрему дисципліну, і як методику організації масової науково-дослідницької роботи, тож за найперше своє завдання комісія ставила «невпинне та безмежне збирання фактичного матеріалу» саме через мережу кореспондентів із сіл: учителів, студентів, зацікавлених і грамотних осіб. Академік А. Лобода з радістю констатував, що етнографічна робота в Україні протягом 1917–1925 років пішла в глибину життя, особливо у зв'язку з пропагандою краєзнавства [24, с. 158]. Крім того, члени секції, вихідці з сіл, ак-

тивно підтримували контакти зі своєю батьківщиною і там збирали матеріали, які відзначаються повнотою і вичерпністю. Тож цей осередок, як і інші подібні, мав велику перспективу. Та, на жаль, зміг реалізувати свої плани лише частково, бо з ліквідацією більшовицьким режимом ВУАН та всіх її інституцій, діяльність комісії припинилась, а члени секцій, навіть сам проф. Р. Волков, зазнали репресій. Проте все, що встигли опублікувати, не втрачає свого унікального значення й нині.

Як уже зазначалося, друкованим речником комісії був «Вісник ОКК», який видавався по секціях. Таким чином книга 2–3 (1925) представляла матеріали етнографічно-діалектологічної секції, книга 4–5 – археологічної, лише перша книга містила добробок усіх секцій. Загалом у «Віснику» друкувалися краєзнавчі студії, що стосуються території Степової України (Одещини та Херсонщини, зрідка – Поділля, Південної Київщини). Це статті з історичного краєзнавства О. Рябініна-Скляревського та Ю. Красіна [23, с. 59–64; 15, с. 127–146], замітки біографічного характеру, присвячені дослідникам регіону (П. Ніщинському [29, с. 23–30], В. Ястребову [1, с. 173–175], С. Руданському [10, с. 262–264]), звіти про роботу секцій, зокрема, про проведені фольклорно-етнографічні експедиції, археологічні розкопки, прочитані лекції; тут друкувалися листи та інші документи, і, що найголовніше – матеріали експедицій, які й надають вагомості та непроминучої наукової вартості всім випускам цього «Вісника».

Важливо, що публікації фольклорних та етнографічних записів готували до друку самі записувачі – як відомо, ніхто краще не прокоментує зібраний матеріал, ніж той, хто безпосередньо його фіксував. Тому, приміром, обрядові пісні завжди подавались в контексті обряду, народні оповідання – у контексті усної історії села, тут же йшли примітки про обставини запису, розповіді про інформаторів, їхній вік, стан здоров'я, репертуар, обізнаність з традиційною культурою тощо. Давні

обряди коментувалися з погляду сучасного стану традиційної культури, тобто, з погляду функціонування окремих явищ народної творчості в часопросторі. Так, О. Сікиринський, що записав весілля в с. Глибокояр на Херсонщині, зауважує, що в такому вигляді обряд побутував приблизно в 50-х роках ХІХ ст., тепер же «більшість старої обрядності не вживається, кажуть: “Все це старі забобони”» [26, с. 216]. Про виконавицю весільних пісень О. Сікиринський пише: «Записане мною це весілля від бабусі, якій було років вісімдесят з гаком – А. Павлової. Це була стара, хвора й вимучена фізичною працею людина, яка за молодих років зазнала добре кріпацького життя, як вона казала. Коли б я тоді не записав це весілля, то воно було б поховано разом з оповідачкою, яка скоро після того вмерла <...>. А коли ми порівнюємо це весілля з сучасним весіллям, то побачим, що в сучаснім весіллі майже зовсім не залишилось тих обрядів, які записані мною» [26, с. 205].

Ми акцентували увагу на цьому коментарі записувача, щоб зайвий раз підкреслити цінність матеріалів, зафіксованих у регіоні на зламі епох.

Про занепад традиції під натиском апокаліптичного ХХ ст. свідчить і А. Миколюк в описі с. Нова Збур’ївка: «На сучасних свадьбах тепер можна спостерігати, як старі жінки вчать молодих, що, коли і як треба робити» [18, с. 262]. Занепад традиційних споконвічних обрядів тісно пов’язаний із занепадом моралі серед молоді, відповідно, як зауважує Є. Єгоров, «комори виводяться»: «Раніше, коли парубок гуляв з дівчиною, то про це ніхто не знав <...>. Тепер спостерігаються випадки, коли парубок, заночувавши у дівчини, виходив од неї, коли вже більшість із сім’ї повстають <...>, батько тільки гукне на матір, а та на дочку, коли парубок бажаний як зять». Впевнено почували себе й покритки, здебільшого, вони змушували до одруження своїх кривдників [11, с. 198]. Звичайним явищем стали і розлучення («розводи») – це засвідчує О. Сікиринський: «Особливо

ті жінки почуваються собі вільними й незалежними від чоловіків, які ще не мають дітей. Розводи беруть не тільки молоді, але й старі <...>. Молоді дуже часто, коли не до вподоби, беруть розводи» [26, с. 216]. Всі ці спостереження надважливі для вивчення еволюції усної традиції в ХХ ст.

Важливо й те, що дописи, подані збирачами, у «Віснику» не редагувалися, за незначними винятками (коли опис здійснювався по-російськи), зберігалася нерідко навіть дуже колоритна мова автора, як носія місцевого діалекту (не кажучи вже про цитування фольклорних текстів). Для прикладу наведемо уривок опису с. Великі Копані, здійсненого вчителем Є. Єгоровим: «Всі козаки, котрі прийшли сюди з Черниговщини, були люди заможні, мали свої череди товару (скота), як рогатого так і мілкого. За цим товаром козаки їздили на Черниговщину <...> і перегнали його сюди. Років через 5–10 почали розводити сади і з овочами “хурили” <...> у Крим, а більшість на схід, у села, де не було садів. <...> У 1918 році почали строїть деревляну церкву. Через 5–10 років до нашого села надійшли ще поселяне (це вже були курські) і почали селитись на північ та схід від козаків, одступивши з версту від “хахлов” <...>. З того часу і по сучасний мент між парубками цих кутків (хахлів та кацапів) йде постійна війна; але останні роки, особливо з початку війни, почала зменшуватись» [11, с. 195].

Незважаючи на російськомовний опис, кореспондент не редагував і не перекладав фольклорні тексти, навіть прозові, зберігаючи стиль мовлення оповідача. Це стосується, приміром, с. Баранової (нині – с. Баранове Одеської обл.). Ось зразок народного мовлення, записаного з уст селянина, – розповідь про випадок «На базарі у Яновці»: «П’яний сидить на возі: “Усе продам, продам коні, продам повозку, продам хату, продам себе, продам жінку... Не, жінку не продам”. – “Бо ніякий чорт не купе” (подхватывают из толпы)» [25, с. 250].

Записуючи звичаї та повір'я, пов'язані зі святом Юрія, у с. Глибокояр, О. Сікиринський подає міфологічну оповідь селянина, який нібито спіймав відьму – і репрезентує риси індивідуального мовлення респондента: «...шось йде, свиня – не свиня, собака – теж в роді не така, і прямо до корови. Я тихесенько підкрався, вхопив відьму за ногу і ну давай її хрестити коржанкою, що захопив із собою. Вона стала перевертатись і в свиню, і в собаку, і в кішку, а я лупажу аж шерсть сиплеться» [12, с. 24]. До цього тексту записувач подає коментар самого оповідача: «На запитання, чому він упустив відьму з рук та дозволив їй скочити на себе, оповідач сказав: “Коли спіймаєш відьму, то не можна переміняти її в другу руку, а треба держати її в одній руці, а то вирветься, а я забув та й перемінив руку, от вона й покоталась на мене”» [12, с. 24]. З цього видно, що для носія фольклору цей текст – не просто фабула, а текстове вирішення цілого комплексу світоглядних уявлень, будь-яку сюжетну колізію народний оповідач вирішує і пояснює миттєво, використовуючи цей комплекс, власне, і сам сюжет не може вийти за рамки традиції, він має ілюструвати уявлення соціуму й задовольняти всі його запити.

На сторінках «Вісника» опубліковані українські й болгарські народні пісні, усні оповідання, легенди, описи обрядів, вірувань, зразки магічного фольклору в комплексі з акціоною складовою, монографічні описи сіл, які, по суті, й включали ці матеріали. Так, у першій книзі опубліковано хайдутські болгарські пісні в запису С. Цветка, у другій-третьій – його ж опис весільного обряду та весільні пісні з с. Тернівка Миколаївського повіту, в цьому ж номері – опис болгарського села Великий Буялик (нині – с. Благове Одеської обл.). Однак пріоритет надається українознавчим студіям.

Друга-третья книга «Вісника» репрезентує переважно фольклорні та етнографічні матеріали, зібрані колишніми студентами професора Р. Волкова протягом 1919–1924 років (деякі

з них на той час уже були викладачами Одеського інституту народної освіти). Викладаючи народну творчість у Новоросійському університеті (1919), а згодом – в ІНО (1921–1923), Р. Волков заохочував студентів до польової роботи. Вихідці з сіл приносили оригінальні записи, які він зберіг і частково опублікував у «Віснику». Це перекази й весільні пісні з сіл Баранова та Северинівка на Одещині, весільні пісні з села Артёмовка на Донщині, замовляння («примови», записані в с. Слободзея Балтського повіту (тепер – с. Старостине Одеської обл.) обрядова гра «Коструб», зафіксована в с. Шептиридюри (Майорське) на Херсонщині тощо. Етнографічні описи сіл Ново-Збур'ївка Голопристанського повіту Херсонської округи (нині – Нова Збур'ївка Херсонської обл.), Великі Копані на Херсонщині, Дуфінка на Одещині, Глибокояр на Тираспільщині з додатком фольклорних зразків виконали відповідно А. Миколук, Є. Єгоров, Б. Юрківський, О. Сікиринський. Це – відповіді на програму опису села, запропоновану Р. Волковим. Вони включають усну історію цих сіл, відомості про чумацький промисел, про сімейні взаємини, і особливо багаті – про весільну обрядовість. Безсумнівно, що ці описи здійснювалися зі слів старожилів, мало хто користувався церковними архівами. Приміром, А. Миколук описував Ново-Збур'ївку зі слів 82-річного Євдокима Дирла (1842 р. н.) та 95-річної Василяни Степанової! [18, с. 258].

Хоча описи й мають фрагментарний характер, проте вони достовірно відображають локальні традиції, в них зафіксовані дуже оригінальні й цікаві наукові факти, які не мають аналогів у інших регіонах України. Так, наприклад, дізнаємось, що на Херсонщині було поширене явище побратимства, і саме в середовищі чумаків. «Вони в дорозі жили мирно, часто братались, міняючись хрестиками», – пише Є. Єгоров [11, с. 196]. З повідомлення А. Миколюка дізнаємося, що поряд із ритуалом побратимства, який має архаїчний характер, серед чума-

ків існувало й таке соціальне явище, як братство (подібне до церковних або цехових братств): «Звичайно чумацька валка складалась з 10 хазяїв, “братів”, які вибирали поміж себе старшого “отамана”, жили дружно та помагали один одному <...>. Дирло розказує, що коли у одного їхнього брата пропали воли, то всі чумаки зібрали 30 карбов. асигнаціями або 9 карбов. сріблом і купили йому воли» [18, с. 258].

Записувач Є. Єгоров наводить цікавий факт зі звичаєвого права про сватання дівчини до парубка. У тому випадку, коли вона була покриткою – звичай захищав її: дівчина мала право сама прийти з дитиною до хлопця «на ніч», і, навіть якщо вона була не до вподоби батькам, після цього вони змушені були женити на ній сина [11, с. 198].

Описи календарних звичаїв також мають вузьколокальний характер. Так, наприклад, весняна гра «Коструб», яку записав О. Сікиринський, має надзвичайно архаїчний характер і в своїй акціональній складовій відтворює всю історію врожаю: «Коструба» символічно оре, сіє, волочить, косить, молотить, віє, меле, женихається, врешті-решт заслабає і вмирає, його хоронять, але він оживає, наздоганяє гравців, ловить одного з них – і увесь цикл повторюється до безконечності. «Далі беруть Кострубу і несуть на цвинтар ховати, всі плачуть, Кострубу ховають і ідуть додому, Коструб оживає, всі радіють і співають:

Ой ішли ми на цвинтар плачучи,
А з цвинтаря скачучи» [14, с. 257].

Уже з самого характеру гри зрозуміло, що це не забава, а ритуал, типовий для весняно-літніх календарних обрядів з оплакуванням і захороненням ідола. У с. Майорське, де цю гру записано, він відбувався в перші тижні Великого посту і, як засвідчують старожили, в давнину був обов'язковим для виконання, причому народ цей ритуал «ставив на рівні з релігійними звичаями» [14, с. 257].

Заслужують уваги елементи купальського обряду, що також вказують на його архаїку, зафіксовані Б. Юрківським у с. Дуфінка. Тут купальське дерево вбирали в хаті, за зачиненими дверима, потай від парубків, не допускали хлопців і під час того, як несли його з піснями до моря (щоб відібрати дерево, парубки обливали водою дівчат, які його несли), а вже на узбережжі мирилися з хлопцями, всі разом випливали на шаландах у море і опускали деревце в глибочінь [34, с. 193–194]. У цьому дійстві, крім усього іншого, законсервовано й відгомін такої давньої форми шлюбу, як умикання.

Проте найбільша увага приділялася весільному обряду. Зробити описи весіль вдалося практично в усіх згаданих селах (іх у збірнику близько 10). І хоч усі ці весілля загалом відображають традиційну структуру обряду, однак у кожному є свої локальні особливості, що втілюють певну архаїку. Наприклад, у с. Великі Копані, коли молода виявлялась нечесною, на неї одягали хомут і за посторонки вели до батька, весільні ж гості «вимазувались у сажу, переодягались звірями, ревли, били в казани та сковороди, а свашки їхали на бричці і товкли у здоровенній ступі; поруч йшли свати з мітлами та кочергами» [11, с. 198]. А в с. Ново-Збур'ївці хомут або вінок із соломи одягали не на молоду, а на її батьків [18, с. 261]. Така строка-тість повідомлень зумовлена тим, що різні села Херсонщини були засновані вихідцями з різних регіонів України: Чернігівщини, Київщини, Поділля. Можливо, не випадково й етнографічні обстеження, які проводила комісія, поширювалися на ці автохтонні території – про це ніде в документах не зазначено, однак, на наш погляд, будь-яке дослідження культури переселенців не може бути вичерпним і достовірним без врахування особливостей тієї «праматеринської» культури, з якої вони вийшли. Тут же, в Степовій Україні, надзвичайно широке джерело для спостережень, – це взаємодія багатоманітних традицій різних регіонів, які утворили вже свою, самобутню,

південноукраїнську культуру. Цікаво було б простежити, чи збереглися на метрополіях ті вузьколокальні риси, які зафіксували в окремих селах Одещини і Херсонщини. Очевидно, що в перспективі такі дослідження мали бути...

Найповніший весільний обряд записав О. Сікиринський в с. Глибокояр. Найоригінальнішим його фрагментом, на нашу думку, є момент підвішування короваю до сволока. Коровайне тісто вимішували в ночвах і спочатку ставили на піч, щоб підходило. «Коли тісто підійде, відрізують від нього такий шматок, як хліб, кладуть на скатерку, збирають її кінці разом й вішають її на крючок (гак) до сволока <...>. Коли тісто для короваю підійде в скатерці коло сволока, його здіймають й виробляють коровай [шишки ліпили з того тіста, що лишилось у ночвах. – Л. І.]. Запікають в коровай двоє курячих яєць й дві мідні копійки» [26, с. 208].

Викликає зацікавлення ще один звичай – «переливати дорогу» молодим, які йдуть з вінчання. У с. Глибокояр це робили і діти, за що їм сипали ласощі (горіхи, цукерки, гроші), і дорослі, які для виконання ритуалу ставили біля дороги стілець, покривали його рушником, клали на рушник хліб і сіль, а поруч – відро з водою. Коли молоді наближалися, їм переливали дорогу й підносили хліб-сіль, за що молодий мав дати гроші. Цей ритуал забезпечував щастя й добробут молоді сім'ї [26, с. 213].

У складі весільних обрядів, у «Вісник» потрапило більше 200 пісень з різних сіл. Як правило, це варіанти пісень, зафіксованих в Центральній Україні, не варіюються лише новотвори та деякі застільні пізнішого походження («передирки» дружок з боярами, що мають переважно вузьколокальне поширення).

Купальські пісні мають компільований характер, можливо, записані Б. Юрківським з пам'яті, що засвідчує примітка до однієї з них: «...я чув її під Івана Купала, вночі» [34, с. 194]. Це

цікавий факт занепаду пісенної традиції на тлі добре збереженого купальського обряду. Щоправда, таке явище спостерігається і в інших регіонах й з іншими обрядами, приміром, весіллям, похороном, проводами русалок, які ми прослідкували в своїй польовій практиці: ритуал виконується, а його музична складова занепадає.

Крім весільних та купальських пісень є декілька зразків магічного фольклору, записаних у с. Слободзея студенткою ІНО Анастасією Кобилянською, очевидно, від своєї матері, Марії Кобилянської (48 р.). Ці «примови» переважно відносяться до апотропеїчної магії – захисту худоби од відьом, деякі од пристріту та інших хвороб. Вони є традиційними текстами з певними локальними особливостями («Біжи в Чорне море, море перепливай, жовтим піском засипай» тощо [21, с. 254]), однак одне замовляння під назвою «Вечірня примова, коли у корови немає молока» має нетрадиційний характер. Не виключено, що воно створене самою респонденткою за зразком традиційного, проте, в силу текстологічних суперечностей, не могло і не стало надбанням усної традиції, і виглядає швидше як пародія на замовляння. Трохи нижче подано інший текст – «Примова від самки (англійська хороба)» – безсумнівно, що саме він і був прообразом новотвору. Щоб переконатися у цьому, досить порівняти обидва тексти:

Примова від самки (англійська хороба)

Взяти ніж і навхрест доторкатися ножем до болячого місця, примовляючи:

В перший раз в добрий час,
Встав я в неділю рано,
Умив лице, убрав білу рубашку,
Вийшов на вулицю –
Самка мене кинула до землі,
Засипала піском очі,

Я став плакати і ридати,
До Господа Бога руки здіймати,
Сам Ісус Христос і Божа Матір спитали:
– Хрещений, породжений (ім'я),
Чого ти плачеш і ридаєш,
До Господа Бога руки здіймаєш?
– Як же мені не плакати і не ридати,
До Господа Бога руки не здіймати,
Встав я в неділю рано, умив лице,
Убрав білу сорочку, вийшов на вулицю,
Самка кинула до землі,
Засипала піском очі,
А Господь йому рече:
– Не плач, не ридай, до Господа Бога руки не
здіймай,
Біжи в пусті степи, де собаки не лають,
Де люди не ходять,
Я тебе вимовляю, я тебе викликаю...
[21, с. 255–256].

Вечірня примова, коли у корови немає молока

Добрий вечір вам, зірниці,
Вас на небі три сестриці,
Спіть і не засипляйте,
Від моєї корови відьми, вороги
І неприятели відганяйте,
Бо моя руда корова
Плаче, реве і ридає,
До Господа Бога голос подає,
А Господь їй рече:
– Чого, руда, ревеш-ридаєш,
До Господа голос подаєш?
– Як же мені не ревти, не ридати,
До Господа голос не подавати,
Нема що теляті ссати,

І єдної душі погудувати,
А Господь їй рече:
– Не плач, не ридай,
До мене голос не подавай,
Зішлю тобі Якова і Ісака,
Возьмуть тебе за правую грудь,
Поведуть тебе на Йорданську ріку
І очистять тебе, і обмиють тебе...
[21, с. 254–255].

Очевидно, що обидва тексти контаміновані, однак у останньому контамінація авторського тексту з традиційними мотивами спричинила появу нового, але нетрадиційного зразка.

Отже, як бачимо, Одеська комісія краєзнавства твердо стояла на науково-теоретичних засадах Етнографічної комісії ВУАН. Пріоритетним напрямком її роботи було збирання і збереження першоджерел, увага до найменшого осередку традиційної культури – села, до локальних особливостей цієї культури. Не зайвим буде нагадати, що найціннішими завжди і в усі часи є локальні матеріали, оскільки вони часто несуть в собі архаїчні елементи народного світогляду. Цим характеризується внесок і Одеської комісії краєзнавства, адже в Степовій Україні існувало й існує своєрідне культурне пограниччя різних регіональних традицій не лише в межах певної округи, району, області, а найчастіше в межах одного села, і збереження елементів давньої культури, принесених з прабатьківської землі, нерідко було для переселенців засобом самоідентифікації. Саме матеріали, зібрані членами Комісії, дають багату інформацію про ці процеси.

ПРИМІТКА

¹ Дослідники в публікаціях початку ХХ ст. вживали аббревіатури УАН і ВУАН як рівнозначні. – *Ред.*

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белен-де Балю С. В. М. Ястребов* // Вісник ОКК. – 1930. – № 4–5. – С. 173–175.
2. *Букачевич Н.* Чумацтво в XVII–XVIII століттях // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 239–244.
3. Весільні пісні (с.с. Дуфінка, Макогінка, Чабанка біля Одеси). Подав Б. Юрківський // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 204–205.
4. Весільні пісні, запис. в селі Артёмовці на Донщині студ. Одес. І.Н.О. Г. Сафоновою // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 252–254.
5. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при УАН // Україна. – 1926. – № 5. – С. 120.
6. *Волков Р. М.* Етнографічні матеріали // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 244–257.
7. *Волков Р. М.* Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 166–168.
8. *Волков Р. М.* Звіт секції етнографо-діалектологічної // Вісник ОКК. – 1924. – № 1. – С. 20–22.
9. *Гавриленко Т., Сербул Ю.* Етнографічна секція крайознавчого гуртка Київського інституту народної освіти // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 201.
10. *Герасименко В.* До етнографічної діяльності С. Руданського // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 262–264.
11. *Єгоров Є. М.* С. Великі Копані (На Херсонщині. Весільні пісні) // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 194–200.
12. Звичаї та обряди на Юрія в с. Глибокояр (Бадерево) на Одещині // Вісник ОКК. – 1924. – № 1. – С. 23–24.
13. *Камінський В.* [Рец. на публ.]. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Академії Наук. Ч. 1. Одеса, 1924; ч. 2–3, Одеса, 1925, с. 1–269 // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 3. – С. 174–175.
14. Коструб (записав О. В. Сікиринський, студент Одес. І.Н.О.) // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 256–257.
15. *Красін Ю. П.* Короткий історико-археологічний нарис Херсонщини // Вісник ОКК. – 1930. – № 4–5. – С. 127–146.
16. *Лобода А. М.* Судьби етнографії на Україні за 1917–1925 гг. // Етнографія. – М. ; Ленинград, 1926. – № 1–2. – С. 201–210.
17. *Матковський І.* Національність як чинник рослинного краєвиду (етнографічний чинник розподілення рослинності) // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 179–183.
18. *Миколюк А.* Село Ново-Збур'івка (Етнографічні матеріали) // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 258–262.

19. *Петров В.* Місце фольклору в краєзнавстві. – К., 1926. – 10 с.
20. Пісні весільні. Севериновка // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 250–252.
21. Примови, записані в с. Слободзеї б[увшого] Балтського повіту // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 254–256.
22. Програм[а] опису села // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 266–268.
23. *Рябінін-Склярєвський О. О.* До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775–1828) // Вісник ОКК. – 1930. – № 4–5. – С. 59–64.
24. *Сагарда М.* Україніка в російських журналах за 1926 рік // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 158.
25. Село Баранова // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 249–250.
26. *Сікиринський О. В.* Українське весілля (с. Глибокояр Тираспільської округи) // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 205–217.
27. *Слабченко М. Є.* Культурно-наукове життя Одеси в 1917–1924 рр. // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179–183.
28. *Солодова В.* Этнографические направления деятельности Одесской комиссии краеведения (1923–1931). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.history.odessa.ua/publication5/stat11.htm.
29. *Тюнеев Б. Д. П. І.* Ніщинський як композитор-етнограф // Вісник ОКК. – 1930. – № 4–5. – С. 30.
30. Хайдутські болгарські пісні, записані в селі Тернівці біля Миколаїва // Вісник ОКК. – 1924. – № 1. – С. 22–23.
31. *Цветко С. І.* Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 217–238.
32. *Щербина Є. М. П. І.* Ніщинський // Вісник ОКК. – 1930. – № 4–5. – С. 28–30.
33. *Юрківський Б. В.* Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 200–204.
34. *Юрківський Б. В.* Купальський обряд у селі Дуфінці на Одещині // Вісник ОКК. – 1925. – № 2–3. – С. 193–194.

SUMMARY

The article reveals the history of creation and the scientific activities of the Odessa committee of local history at the Ukrainian Academy of Sciences. It is analyze of its contribution to the ethnographic and folklore studies in the South of Ukraine as a scientific and methodical center of the 1920-s.

The Commission was established in 1923 as analogy to the local history commission at VUAN, headed by Academic A. Loboda. It was the most significant Ukrainian center in Odessa, which brought together all the leading regional scientists – historians, archaeologists, naturalists, ethnographers, folklorists. The purpose of the commission was complete monographic study of Steppe Ukraine, including South Kiev region, Podolia, Crimea and Kuban.

Committee members' activities focused in four sections. Ethnographic and dialectical (linguistic) section headed by professor R. M. Volkov. Its mission was – to collect materials from dialectology, folklore and ethnography in the region, ordering biographical dictionary of Southern Ukraine science and culture, compiling bibliographic index of these science branches and programs to collect materials dialectology and ethnography etc. Members sections, teachers and students of the Odessa Institute of Education, attempted to make the monographic descriptions of villages in which attention was drawn to oral history, crafts and domestic household rituals. The most comprehensive and the most valuable scholarly record is weddings, both Ukrainian and Bulgarian, and wedding songs.

All collected samples of spiritual and material culture (chumactvo descriptions, sketches fragments housing, items of the folk economy) have been published in the pages of «Bulletin of the Odessa regional studies committee at the Ukrainian Academy of Sciences» («Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук») (№ 1, № 1–2).

The article focuses on the folklore texts recorded in that region (wedding songs and rituals that accompany them, the spell). They are still valuable scientific facts, as characterized by local features that have not been recorded in other regions of Ukraine.

Keywords: Ukrainian folklore history, historiography, folklore in Southern Ukraine, regional and local folklore studies, local history at Odessa Commission at VUAN.